17th International Scientific Conference 2025

Sessions of the Faculty of Education

https://doi.org/10.36007/5390.2026.65

DEVECSERI GÁBOR MŰFORDÍTÁSAINAK KÉZIRATOS VARIÁNSAI

Anikó POLGÁR[13]

ABSTRACT

MANUSCRIPT VARIANTS OF GÁBOR DEVECSERI'S LITERARY TRANSLATIONS

Gábor Devecseri (1917-1971) was one of the most significant figures in the history of 20th-century Hungarian literary translation, translating works by Catullus, Homer, Plautus, Ovid, Aeschylus, Euripides, and others into Hungarian. His estate contains numerous variants of his translations. This study examines the reasons for the creation of these variants and the changes in literary translation methods. The manuscript materials in the Manuscript Collection of the Petőfi Literary Museum document not only the translator's work, but also the joint work of the editor and translator and the background work of the publisher. During the research that formed the basis of this study, we examined the handwritten and typed manuscripts of the translations, as well as the publisher's corrections and the editors' opinions. We also used information relating to the translation from correspondence and other personal documents.

KEYWORDS

literary translation, Gábor Devecseri, variant, philology, ancient literature

BEVEZETŐ

Devecseri Gábor a 20. századi magyar műfordítás-történet egyik legjelentősebb alakja, többek között Catullus, Homérosz, Plautus, Ovidius, Aiszkhülosz, Euripidész műveit magyarította. Műfordításait mindig befejezetlennek tekintette, korábbi megoldásait többször módosította, ezért hagyatékában az egyes fordítások számos variánsban maradtak fenn. A tanulmány a variánsok létrejöttének okaival és a műfordítói módszerek változásaival foglalkozik, s ezzel összefüggésben az irodalmi és kiadói intézményrendszer hatásával a műfordítások megszületésére. Reprezentatív példák alapján mutatja ki, hogy a fordító milyen tipikus változtatásokat eszközölt a javítások, csiszolgatások során, s mennyiben vette figyelembe ezen variánsok létrehozásánál a lektor, illetve szerkesztő javaslatait. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában található kézirattári anyagok nemcsak a fordító műhelymunkáját dokumentálják, hanem a lektor és fordító közös munkáját és a kiadói háttérmunkát is. A kutatás a fordítások kéz- és gépiratainak, valamint a kiadói korrektúráknak, a lektori véleményeknek a vizsgálatára épült, s a tanulságok levonását segítették a levelezésnek és egyéb személyes dokumentumoknak a fordításra vonatkozó adatai is.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

[13] Doc. Mgr. Anikó Polgár, PhD., Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék (egyetemi tanár), polgara@ujs.sk

A vizsgált corpus Devecseri Gábor művei és hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A filológiai jellegű kutatás során Devecseri Gábor műfordításainak keletkezési körülményeit, változatait elemeztük, és műfordítói módszereinek alakulását követtük nyomon a változatok tükrében. A szövegtörténeti vizsgálathoz a szövegkörnyezet elemzése társult, a műfordítások társadalmi, történeti, kultúrtörténeti hátterének feltárása. Műfordítások esetében mindezek mellett elengedhetetlen a komparatív vizsgálat, vagyis a fordításvariánsok összehasonlítása, a fordítás és az eredeti szöveg összevetése, esetenként más fordítók megoldásaival történő szembesítés. A vizsgálódás során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy hogyan befolyásolja az intézményi háttér, a kiadói apparátus, a korabeli kiadói gyakorlat a műfordítások létrejöttét, mi az oka a variánsok sokaságának, s hogy a szövegvizsgálat tanulsága alapján milyen változások álltak be Devecseri munkamódszerében és fordításszemléletében.

Devecseri Gábor műfordítói munkássága

Devecseri Gábor költő, műfordító, esszéíró, a Nyugat 3. nemzedékének tagja. A Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett 1938-ban magyar–latin–görög szakos tanári oklevelet. 1941-ben doktorált ugyanott „görög filológiából, mint főtárgyból summa cum laude eredménnyel; melléktárgyaiból: latin filológiából summa cum laude, esztétikából cum laude eredménnyel. A szigorlat általános eredménye: summa cum laude” [*]. Első műfordítói alkotói korszakát 1938–1948 közé tehetjük, indulásakor nagy hatással volt rá Babits Mihály, ám fordítói módszere már a kezdetektől egy kissé el is tért a babitsi mintától (a leglátványosabban az antik metrika kezelésében és a verstani licenciák elutasításában). Az „ókortudós mesterek” közül ekkor Kerényi Károly a legfőbb útmutató, az ő javaslatára fordítja le Devecseri Catullus verseit (1938) és a Homéroszi himnuszokat (1939 és 1941). A második világháború alatt jelenik meg Platón-fordítása, a *Szókratész védőbeszéde* (1944), mellyel Rónay László szerint a fordító azt a meggyőződését fejezte ki, „hogy a megromlott földi léttel szemben az ember kialakíthatja a maga eszmévé párolt ideáit” (Rónay, 1979, 75. old.). Homérosz *Odüsszeiá*ja 1947-ben látott napvilágot, nem sokkal a háború után, amikor még sokan nem tértek haza a hadifogságból (köztük Szilágyi János György, Devecseri barátja, akihez a fordítás ajánlása szól).

A pálya sikeres felívelése nem folytatódhat zavartalanul az ideológiailag terhelt szocialista időszakban. A háború után Devecseri 1945–1949 között egyetemi tanársegéd volt a Pázmány Péter Tudományegyetemen (a későbbi ELTÉ-n), bízott benne, hogy munkaviszonyát meghosszabbítják, de ez nem következett be. A második alkotói korszakot, melyre a politikai szerepvállalás nyomja rá bélyegét, 1948-tól 1956-ig számíthatjuk. Devecseri ekkor 1948-tól 1956-ig a Néphadseregben előbb századosi, őrnagyi, majd alezredesi rangban „teljesít tényleges szolgálatot”, a Honvéd Petőfi Nevelőtiszti Akadémián tanít és a Néphadsereg kiadásában megjelenő lapokat szerkeszti. 1949–1951 között az Írószövetség főtitkára. Mindeközben Homérosz *Iliász*át is lefordítja, fordításáért 1952-ben Kossuth-díjat kap. Az *Iliász*-fordítás során szigorítja fordítói módszerét, egyre erőteljesebben törekszik arra, hogy a szöveget a legapróbb részletekkel, díszítményekkel együtt leképezze, mintha egy levelet az erezeteivel együtt rajzolna át.

Devecseri harmadik alkotói korszakát az ötvenhatos forradalom utántól haláláig (1971) számíthatjuk. Lelkesen a forradalom mellé állt, több forradalmi verset is írt, melyek későbbi köteteiben nem jelenhettek meg. 1956 után szabadfoglalkozású író lett, visszavonult a politikától, nem lépett be a pártba. Fordítói szempontból ez egy rendkívül termékeny időszaka, ekkor készül el Firdauszi *Királyok könyve* című művének újszerű metrikájú magyarítása (1959), a Devecseri

szerkesztette, nagy vitát kiváltó, Horatius összes műveit tartalmazó kötet (1961), Ovidius *Átváltozások* című mitológiai eposzának fordítása (1964), valamint számos drámafordítás és színházi, illetve rádiós átdolgozás (Euripidész és Aiszkhülosz tragédiái, Arisztophanész és Plautus komédiái).

Hagyatékában is ennek a korszaknak a háttéranyagai maradtak meg legnagyobb mennyiségben. A magyar műfordítás-történet egy kiemelten fontos korszakáról van szó, melyben az ideológiai befolyás ellenére számos fontos eredmény született. Nagy számban jelentek meg az antik irodalom újabb magyar fordításai is, a szigorú kiadói ellenőrzésnek köszönhetően magas színvonalon, ugyanakkor a Nyugat fordítói módszerétől, az ún. polgári örökségtől tudatosan eltávolodva. Vannak, akik a kommunista időszakot a magyar műfordítástörténet aranykorának tartják (Hajdu, [2012], 54. old.), hiszen a rendszer a fordításkötetekben a tömegek művelésének eszközét látta, s a tehetséges fordítók bevonása sem volt nehéz, többen ugyanis más intellektuális területekről kiszorítva éppen a műfordításban találták meg a fő megélhetési forrásukat. Devecseri ebből a folyamatból többféle szinten is kivette a részét, hiszen nemcsak fordítóként, hanem fordításkötetek szerkesztőjeként, lektori vélemények írójaként és műfordítások értékelőjeként is fontos tevékenységet fejtett ki.

A fordító és az ellenőrző filológus összmunkája

A Homérosz-fordításnak Devecseri mindhárom alkotói korszakában fontos szerepe van, a fordításváltozatokon az időközben megváltozott intézményes körülmények is ott hagyták lenyomatukat. A *Homéroszi himnuszok* fordítása Kerényi Károly felügyelete mellett kezdődött. A Kétnyelvű Klasszikusok sorozatban megjelent himnuszokhoz Kerényi Károly írt bevezető tanulmányt, s ő írta az informatív *Kísérő szó*t is mindkét kötethez (Homérosi himnuszok, 1939, 145–146. old.; Homérosi himnuszok, 1941, 150. old.). Ezekben a fordítás szövegével való háttérmunkára nem történt utalás, csak a későbbi, a háború utáni kiadói gyakorlatban vált általánossá a szöveget az eredetivel egybevető filológus nevének feltüntetése a kötetben. A Homéroszi himnuszok későbbi teljes kiadásához már Devecseri írt *Bevezetés*t és *Kísérőszó*t is, ez utóbbiban mondott köszönetet szüleinek és barátainak, akiknek az észrevételei nyomán javított a fordítás szövegén. Kerényi Károly mellett, „akinek szeretetteljes gondozásában jelent meg a magyar »Homéroszi Himnuszok« első két kötete” (Homéroszi himnuszok, [1948], 105. old.) itt már Trencsényi-Waldapfel Imre neve is felmerül, ő volt, „aki a teljes kiadás sajtó alá rendezésében a legtöbb segítséget nyujtotta” a fordítónak (Homéroszi himnuszok, [1948], 105. old.).

Ugyancsak Trencsényi-Waldapfel Imre közreműködésével készült az *Odüsszeia* első változata, amint arról Devecseri a fordításhoz csatolt *Kísérőszó*ban ír: „Ő volt az, aki, még mielőtt munkámhoz hozzáfogtam, azt a maga ügyévé tette, fordításomat készülése alatt énekről-énekre, sorról-sorra átnézte, hasznos tanácsokat adott, végleges sormegoldásokhoz segített” (Homéros, [1947], 375. old.). Ennek a közös munkának a dokumentációja nem maradt meg a hagyatékban, de megvan az 1947-es kiadás korrektúrája, számos, Devecseri kézírásával bejegyzett sorváltozattal. Nem véletlen, hogy Devecseri az eposzok előszobájának tekintett himnuszok után nem az *Íliász*t, hanem az *Odüsszeiá*t fordítja le először. A háború utáni években a hazatérés témájának különös jelentősége volt. Devecseri egy későbbi, visszatekintő előadásában saját *Odüsszeia*-fordítását és Trencsényi-Waldapfel Imre *Antigoné*-fordítását állítja párhuzamban abban a tekintetben, hogy mindkettő ihlető forrása az azonos történelmi helyzet volt: „A csaták után és romok közötti Antigoné-helyzet; de az is, hogy ki-ki a saját *Odüsszeiá*-ja után volt. És ki-ki

szeretett volna egy-egy Ithakát megalapítani, vagy legalább megtalálni" (Devecseri, 1981, 404. old.).

Szilágyi János György még hadifogságban volt 1947-ben, így ennek a fordításnak az előmunkálataiban nem vett részt, a későbbi javított kiadást azonban a hivatalos kiadói lektor mellett ő is ellenőrizte, s több ponton is jelezte, hogy az első változatot jobbnak tartja. „Minden antik fordítását velem ellenőriztette – nyilatkozta közös munkájukról (Szilágyi, 2018, 179. old.) – , sorról sorra mentünk végig minden fordításán." Az *Odüsszeia* 1957-es kiadása jelentősen átalakított szöveggel jelent meg – időközben nemcsak a társadalmi berendezkedés, hanem Devecseri fordítói nézetei is változtak, s Devecseri az *Íliász*-fordítás során kialakított új munkamódszert vetítette rá ezúttal az *Odüsszeiá*ra, felülírva saját korábbi fordítását. Az átdolgozott *Odüsszeiá*nak (1957), ahogy az *Íliász* első kiadásának (1952) is, Marót Károly volt a lektora, mindkét kötetben fel is van tüntetve, hogy a fordítást ő ellenőrizte.

Szilágyi János György volt a hivatalosan felkért lektora a Catullus- és Ovidius-fordításoknak: „A fordítást az eredetivel egybevetette: Szilágyi János György" – olvasható az ötvenes évekbeli Catullus-kötetben (Catullus 1958), illetve hasonló megfogalmazásban az Ovidius-kötetben (Ovidius, 1964). Arisztophanész *Lüszisztratéj*a esetében „a fordítást ellenőrizte: Szilágyi János György" formula szerepel (Arisztophanész, 1959). Ugyancsak Szilágyi volt a Devecseri halála után megjelent életműsorozat néhány kötetében az antik fordításszövegek gondozója, a *Görög komédiák* című kötet darabjait és a Plautus-darabokat is ő vetette össze az eredetivel. Az említett köteteket Zsolt Angéla szerkesztette, a kettejük közös munkájának is maradt dokumentációja a Devecseri-hagyatékban.

Aiszkhülosz *Oreszteiá*ja Devecseri fordításában először a Világirodalom Klasszikusai sorozatban az Aiszkhülosz összes drámáit tartalmazó kötetben jelent meg, melynek szövegeit Ritoók Zsigmond vetette össze az eredetivel (Aiszkhülosz, 1962). Az Euripidész tíz tragédiáját tartalmazó kötet esetében, melyben a tíz közül hat darabot fordított Devecseri, „a szöveget az eredetivel egybevetette: Falus Róbert" (Euripidész, 1964). Ugyancsak ő volt a lektora a hetedik Euripidész-darabnak is, amelyet Devecseri magyarított, a *Bakkhánsnők*nek. „A fordítást a görög eredetivel Falus Róbert vetette egybe" – olvasható a kötetben (Euripidész, 1968).

A filológus ellenőrzés az egyik témája a hatvanas évek nagyszabású fordítói vitájának, mely az 1961-ben megjelent Horatius-kötet kapcsán tört ki, s melynek során tulajdonképpen a kor egész műfordítói gyakorlatát mérlegre tették. A kötetben Devecseri nemcsak fordítóként működött közre, hanem Borzsák Istvánnal együtt ő volt a fordítások ellenőrző szerkesztője is. A munkának ez a része főként Devecserire hárult, bár a kötetben a „szerkesztette és a fordításokat ellenőrizte Borzsák István és Devecseri Gábor" megfogalmazás szerepel (Horatius, 1961), a kétnyelvű kötetben Borzsák gondozta a Horatius-versek latin szövegét, s Devecserire hárult – amint ez a háttéranyagokból is kiütközik – a kapcsolattartás a műfordítókkal és a fordítások szövegének gondozása. Vitairatában Vas István azt nehezményezi, hogy az antik fordítások terepe olyan, mint egy rezervátum, amelybe csak a filológusok vezetésével lehet bemerészkedni (Vas, 1974, 605. old.). A harmincas-negyvenes években a filológusok a költőkben kedvet ébresztettek arra, hogy ebbe a rezervátumba belépjenek: Vas elsősorban Trencsényi-Waldapfel Imrét (a „kivételesen ihletett" tudóst) emeli ki e tekintetben, aki őt és Radnóti Miklóst bevonta a Vergilius- és Horatius-fordítások munkálataiba (Vas, 1974, 604–605. old.). Később „a rezervátum törvényei megszigorodtak" (Vas, 1974, 606), s Vas szerit Devecseri költő-filológusként legitimálta ezt a rendszert, a klasszika-filológusok ugyanis „felismerték, hogy diktatúrájuknak itt egy költő erkölcsi, sőt művészi alapot adott" (Vas, 1974, 612. old.). A „filológusok rémuralma" Vas szerint akkor erősödött fel, amikor a könyvkiadás „rátért a görögök és latinok tervszerű kiadására" (Vas,

1974, 613. old.). Vas felidézi, hogy egyik saját régi versfordításához egy filológus nyolc megjegyzést fűzött, s ezek közül „hét ebből a sztereotip szóból állt: »Metrika!« – így, felkiáltójellel. És a kiadó nem átallotta ezt a »kontrollszerkesztői jelentést« továbbítani" (Vas, 1974, 613. old.).

Vas István kifogásaira Devecseri válaszolt, többek között azzal érvelve, hogy szerinte a fordító és az ellenőrző filológus összmunkája a versenyre készülő ökölvívó és az edző viszonyához hasonlít, s ebbe belefér az is, ha a filológus határozottabban vagy keményebben megrója a fordítót: „az ökölvívó az edző ütésének csak örülhet: mert tudja, mennél nagyobb ez az ütés, annál nagyobbat – és annál pontosabban! – fog ütni majd ő maga a mérkőzésen. Ezért örültem én mindig, a már említettek mellett elsősorban Marót Károly, majd Kerényi Károly, Révay József, Meller Péter, Szabó Árpád, Borzsák István, Máthé Elek, Falus Róbert, Ritoók Zsigmond, Szepessy Tibor, Telegdi Zsigmond, Honti Rezső, Végh Mária és még sok »edzőm« ütéseinek" (Devecseri, 1973, 356. old.). A felsoroltak az utóbbi kettő kivételével görög-latin irodalommal foglalkozó klasszika-filológusok, Honti Rezső és Végh Mária pedig a perzsa irodalom szakértői, ők Devecseri Firdauszi-fordításának háttérmunkálataiban vettek részt. Devecseri szerint a filológusok, akiket vitairatában Vas véres kezű zsarnokokként festett le, segítségképpen nyújtják a kezüket, s a költőket „a tartalmi és formai hűséghez vezető úton" kalauzolják (Devecseri, 1973, 355. old.). Devecseri műfordításainak kéziratait tanulmányozva betekintést nyerhetünk ennek a kalauzolásának a konkrét megvalósulási módjaiba. Vannak általános filológusi elvek, melyeket az egyes filológusok az ellenőrző szerkesztés során követtek, kiütköznek viszont olyan egyedi jellegzetességek is, melyekből egy-egy filológus egyéni preferenciáira, stílusára, olykor világnézetére is következtethetünk.

Betekintés a Devecseri-fordítások variánsaiba

Devecseri munkamódszere az egyes részletelemek egyenkénti visszaadására irányult, ennek érdekében fordításvariánsait folyamatosan javítgatta. Egy-egy megjelent kötet ugyan lekerekített egész, de ha egy-egy antik mű magyar változatának javított, módosított kiadásait összehasonlítjuk, a változatok sokaságával szembesülünk, különösen azon szövegek esetében, amelyek a fordító életében többször megjelentek (ilyenek pl. Catullus versei, Homérosz eposzai, Plautus komédiái). A hagyatékban őrzött variánsok halmaza mutatja, hogy Devecseri folyton elégedetlen volt korábbi fordításvariánsaival, s új meg új változatokkal kísérletezett. Ebbe az állandó meg nem elégedésbe tulajdonképpen a megvalósíthatatlan tökéletességre törekvő elvei kényszerítették bele. Nem ez az egyetlen oka azonban annak, hogy az egyes fordított művek számos változatban készültek el. A variánsok sokaságának okai a következő hat kategóriába rendezhetők: 1. A fordító munkamódszere. 2. A lektor javaslatai. 3. Devecseri tudományos igényessége. 4. Devecseri fordításszemléletének változásai. 5. Újabb szövegkiadások. 6. Az egyes médiumok különbségei.

Devecseri fordítás közben a variánsokból indult ki, gyakran több változatot gépelt egymás alá, később ezek közül válogatott; ilyen egymás alá gépelt variánsokat tartalmazó gépiratok maradtak pl. a Catullus-fordításokból és olyan kulcsszövegekből, mint pl. az *Íliász* kezdősorai. Gyakoribb az a módszer, hogy először gyorsan, nagyjából elkészítette az egész mű egy fordításváltozatát, aztán az átdolgozások során állt neki a részletek kidolgozásának (a megoldatlan formai jelenségeket F, FF, FFF jelekkel jelölte a gépiratok margóján), s a javított változatokat a gépiratba kézzel írta be (ezek alapján később újabb gépirat készült). Egyes gépiratokban Devecseri saját kezű javításai mellett más kézírással is vannak javaslatok, melyek többnyire az ellenőrző szerkesztéssel hivatalosan megbízott filológustól származnak vagy Szilágyi János Györgytől, aki

a hivatalos lektor mellett még külön is átnézte a fordításokat. A kéziratba vagy annak margójára beírt lektori megjegyzések, javítási javaslatok a hivatalos lektori vélemény mellékletét képezték. Devecseri nem minden esetben fogadta el a lektor javaslatát, hozzáállását a konkrét szöveghelyeknél E, M, Mh, Mb jelekkel jelezte. Az évek során kialakított, számos kézirat esetében használt rövidítéseket így oldhatnánk fel: E – elfogadom, M, Mh – meghagyom, Mb – megbeszélni. Sajátos dialógus alakult így ki lektor és fordító között, melybe évtizedek elteltével is belehallgathatunk. A szövegeket általában több lektor is értékelte, akiknek ugyanarról a jelenségről néha homlokegyenest más volt a véleményük. Devecseri a rövidítések mellett néha egyébként is kifejti a véleményét az adott javaslatról, válaszai nem egyszer szókimondó, heves reakciók (vulgarizmusok is előfordulnak köztük, ez is jelzi, hogy ezeket a válaszokat saját maga számára írta, nem küldte vissza a lektornak).

Az első táblázat az *Odüsszeia* XV. éneke egy szöveghelyének (72–73. sor) példáján mutatja be Devecseri csiszolómunkáját és Szilágyi János Györgynek az adott szakaszhoz írt megjegyzését, összehasonlításként pedig a korábbi fordítók megoldásait is közli. Egy gnómaszerű megállapításról van szó, két lekerekített sorról a görög szövegben, mely az Odüsszeiának azon a pontján hangzik el, amikor Télemakhosz hazaindul Spártából, Meneláosztól. Meneláosz látja, hogy a fiú menni akar, ezért útjára bocsátja, mondván, hogy akarata ellenére nem szabad a vendéget hazaküldeni, de akadályozni sem szabad abban, hogy hazamenjen, ha nagyon szeretne. Szilágyi János György a gépiratos változatban (mely feltehetőleg az 1957-es kiadás előkészítő munkálataihoz tartozik) Devecseri megoldása mellé megjegyezte: „ez magyarul van?” [**] – ezzel jelezve, hogy nyakatekertnek, magyartalannak tartja a fordítás szövegét. A javított változatban a fordító a „küldi tovább” helyett a „sürgeti útra” kifejezést használja, de az „Egykép rosszat tesz, ki” kezdés a nyomtatott változatban is megmarad. Ebben a tekintetben Kemenes Kempf évtizedekkel korábbi variánsa („Az sem jó, ki utast nem ereszt, mikor az haza vágyik”) magyarosabb és érthetőbb, de Devecseri inkább az egyedi, különleges hangzásra törekedett. Csengery fordítása magyaros ugyan, de a versforma felező tizenkettesre változtatása a szöveget egészen más regiszterbe helyezi át.

1. táblázat: Odüsszeia, XV. ének, 72–73. sorának szövegvariánsai

Forrás	**Szöveghely**	**Megjegyzés**
Odüsszeia, görög szöveg	*ἶσόν τοι κακόν ἐσθ’, ὅς τ’ οὐκ ἐθέλοντα νέεσθαι ξεῖνον ἐποτρύνει καὶ ὃς ἐσσύμενον κατερύκει.*	
Odüsszeia, 1947 ford. Devecseri Gábor	*Egyképen gonosz az, ki a vendéget, ha nem óhajt, küldi tovább, és az, ki a vágyakozót nem ereszti.*	
Odüsszeia, 1957 ford. Devecseri Gábor	*Egykép rosszat tesz, ki a vendéget, ha nem óhajt, sürgeti útra, meg az, ki a vágyakozót nem ereszti.*	
Gépirat (PIM, Devecseri-hagyaték)	*Egykép rosszat tesz, ki a vendéget, ha nem óhajt, küldi tovább és az, ki a vágyakozót nem ereszti.*	*„ez magyarul van?”* (Szilágyi János György)
ford. Kemenes Kempf József, 1905	*Az sem jó, ki utast nem ereszt, mikor az haza vágyik, Vagy ki maradni akar, mégis távozni noszolja.*	

ford. Csengery János 1937	*Ép oly rossz maradó vendégen túladni,* *Mint az otthonába vágyót tartóztatni*	

Forrás: a szerző produktuma

A gépirat egy másik pontján a szöveg mellé Szilágyi János György kérdőjelet tett és melléírta: „így értelmetlen”. Az adott szöveghely, az *Odüsszeia* XV. ének, 78–79. sora ugyanúgy szerepel a gépiratban, mint az 1947-es és 1957-es kiadásokban: „Mindkettő: ragyogó szép hír és kellemes érzés, / lakni előbb lakomát, s azután indulni nagy útra” (Homérosz, 1957, 199. old.). A példa is mutatja, hogy Devecseri a javítási javaslatokat, kifogásokat nem minden esetben tette magáévá, elsősorban saját elveihez ragaszkodott, s az ellenőrző filológus megjegyzéseit kritikusan felülvizsgálta.

Az *Odüsszeia* egy másik gépiratában Szilágyi János György halvány ceruzával aláhúzott, bejelölt vagy a margón kommentált bizonyos fordítói megoldásokat. Devecseri ezekre a megjegyzésekre vagy a bejelölt javítandókra kék ceruzával reagált, többnyire az évek során kialakított fentebb idézett rövidítéseivel élve (E – elfogadom, M – meghagyom, Mb – megbeszélni).

Az Euripidész-drámák fordításait a kiadó által felkért filológusként Falus Róbert vetette össze az eredetivel, emellett azonban Devecseri ezeket a szövegeket megmutatta Szilágyi János Györgynek is, akivel baráti viszonyban volt. A 2. táblázat azt szemlélteti, hogy a Devecseri által lefordított hét Euripidész-dráma hányféle változatban maradt fenn a hagyatékban. Az összes említett gépiratváltozat (melyek nem azonosak a kötetben megjelentekkel) tartalmaz további, kézzel beírt variánsokat, egy-egy sor megoldásai tehát a megadottaknál sokkal több változatban létezhetnek.

2. táblázat: Az Euripidész-fordítások kéziratai a Devecseri-hagyatékban (PIM Kézirattár)

Szerző	**Cím**	**Kézirat/gépirat**	**Megjegyzések**
Euripidész ford. Devecseri G.	Alkésztisz	2 gépirat	Mindkét gépirat Devecseri és Falus Róbert autográf javításaival.
Euripidész ford. Devecseri G.	Bakkhánsnők	2 gépirat, 1 korrektúra (Európa Kiadó, 1968)	Mindkét gépirat Devecseri autográf tintaírású javításaival. Az egyik példány Falus Róbert autográf javításaival is.
Euripidész ford. Devecseri G.	Elektra	2 gépirat	Mindkét gépirat Devecseri autográf javításaival. Az egyik példány Falus Róbert autográf javításaival is.
Euripidész ford. Devecseri G.	Iphigeneia Auliszban	3 gépirat 1 TV-játék szövegkönyv	Mindhárom gépirat Devecseri autográf javításaival. 1 gépirat Falus megjegyzéseivel is. 1 gépirat Szilágyi J. Gy. autográf ceruzaírásos megjegyzéseivel.
Euripidész ford. Devecseri G.	Iphigeneia a tauroszok között	4 gépirat 1 töredék	3 gépirat Devecseri autográf javításaival. 1 gépirat Falus megjegyzéseivel is.

		Melléklet: D. G. tanulmánya	
Euripidész ford. Devecseri G.	Ión	3 gépirat 2 töredék	Mindhárom gépirat Devecseri autográf javításaival. 1 gépirat Falus megjegyzéseivel is. 1 gépirat színházi előadásra vonatkozó megjegyzésekkel.
Euripidész ford. Devecseri G.	Oresztész	4 gépirat 1 töredék	Mindegyik gépirat Devecseri autográf javításaival.

Forrás: a szerző produktuma

A számos sorvariáns közül a *Bakkhánsnők* egyik szöveghelyét emeljük ki (43–44. sor). A 3. táblázat segítségével megfigyelhetjük a szöveg alakulását. Falus megjegyzése révén ízelítőt kapunk abból is, milyen módon tudja az ideológia még az antik fordítás konkrét szöveghelyeit is befolyásolni. A *Bakkhánsnők* fordítása Devecseri életében csak egyszer jelent meg, a gépiratok és kézzel írt variánsok egyaránt az 1968-as kiadás előkészítő munkálataihoz tartoznak. A görög *γέρας τε καὶ τυραννίδα* magyar megfelelőjének megtalálása láthatólag gondot okozott a fordítónak, a görögben a két kulcsszó egy-egy jelző nélküli főnév, a magyarban az egyiknek a helyén egy széttagoló jelzős szerkezet áll, a kéziratokban többféle variánsban: *Tisztét s királyi nagy hatalmát, Tisztét s királyi szent hatalmát, Tisztét s királyi főhatalmát.* Falus nem ez ellen emelt kifogást, hanem a mitológiai Kadmosz királynak a megszólítása zavarta, a „Kadmosz úr” kifejezésben az úr szót aláhúzta, s melléírta: „elvtárs is lehet…” [***]. A lektor ezzel finoman jelezte, hogy a polgári világra emlékeztető úr megszólítást kerülni kellene. Devecseri a javított változatban, mely a kötetbe is bekerült, már elhagyta az úr szót és Kadmosz nevét kulcspozícióba, a sor elejére helyezte, ahogy ez a görögben is van. A *γέρας τε καὶ τυραννίδα* megfelelőjeként használt *királyi főhatalmát s tisztjeit* a tiszt szó többértelműsége miatt lett nehezebben érthető. A korábbi fordító, Csengeri János megoldása, még ha régies is, könnyebben követhető, nemcsak a kulcsszavak visszaadása miatt, hanem a természetesebb szórendű nyelvtani szerkezet révén is.

3. táblázat: Euripidész: Bakkhánsnők 43–44. sorának szövegvariánsai

Forrás	**Szöveghely**	**Megjegyzés**
Bakkhánsnők, görög szöveg	*Κάδμος μὲν οὖν γέρας τε καὶ τυραννίδα* *Πενθεῖ δίδωσι θυγατρὸς ἐκπεφυκότι*	
Bakkhánsnők, 1968, ford. Devecseri Gábor	*Kadmosz királyi főhatalmát s tisztjeit* *Pentheuszra, lánya gyermekére ruházta át*	
Gépirat (PIM, Devecseri-hagyaték)	*Tisztét s királyi nagy hatalmát Kadmosz <u>úr</u>* *Pentheuszra, lánya gyermekére ruházta át*	*„elvtárs is lehet…”* (Falus Róbert)
Kézzel írt variáns (PIM, Devecseri-hagyaték)	*Tisztét s királyi szent hatalmát Kadmosz úr* *Pentheuszra, lánya gyermekére ruházta át*	

Kézzel írt variáns (PIM, Devecseri-hagyaték)	*Tisztét s királyi főhatalmát Kadmosz úr Pentheuszra, lánya gyermekére ruházta át*	
Bakchansnők, 1911, Ford. Csengeri János	*Kadmos a kormányzásnak tisztét és a trónt Átadta Pentheusnak, kit leánya szült*	

Forrás: a szerző produktuma

Mivel az egyes fordítások (Homérosz, Catullus, Plautus) Devecseri életében többször is megjelentek, az újabb szövegkiadások újabb lehetőségeket teremtettek a fordításszövegek átalakítására. A variánsok Devecseri tudományos igényességét is tükrözik. Fordításával gyakran igazodni próbált az újabb tudományos eredményekhez, olvasta a fordított művekkel kapcsolatos legújabb szakirodalmat is. Az *Odüsszeia* egyik gépiratába több színű ceruzával írt megjegyzéseket: kékkel vagy grafittal új fordításvariánsokat írt be; pirossal az eposzban ismétlődő részeket, formai díszítményeket jelölte; grafitceruzával vagy tollal néha a görög eredetit, az angol fordítást vagy szakirodalmi megállapításokat jegyzett be.

A szövegváltozatok létrejöttét az egyes médiumok különbségei is befolyásolják (könyvformátum, rádiójáték, színpadi változatok, TV-játék szövegkönyv, operalibretto).

Arisztophanész *A béke* című darabját Devecseri Karinthy Ferenccel alkalmazta színpadra. A beiktatott szereplők között van egy Kisiparos, Bertrand Russel, Brigitte Bardot, egy Bokrétakötő és egy Tüzoltó is. Idők és korszakok átjárhatóságát jelzi a darab hely- és időmegadása: „Színhely: Athén. Történik: gyakran." A darab számos olyan elemet tartalmaz, melyek a korabeli magyarországi viszonyokra céloznak. A történet szerint Trügaiosz, egy athéni polgár a peloponnészoszi háború idején egy ganajtúróbogáron az égbe száll, és elhozza onnan a békét. Hermésznek, aki az ég kapujában őrt áll, húst ad, hogy megnyerje kegyeit. Az átirat utal a hús beszerzésével kapcsolatos korabeli problémákra:

„TRÜGAIOSZ Ezt a húst hozom neked. / Nyolc órát álltam érte sorban.
HERMÉSZ Tiszta sor: / meg kell hallgatnom. Hát mi kéne kedvesem?" [****]

Hermész az eredetiben is előadja, hogy az istenek megdühödtek a hellénekre az állandó háborúskodások, viszálykodások miatt, a magyar átdolgozásban ez is a szocialista viszonyok közé helyeződik, s a véget nem érő háború helyett a véget nem érő értekezletek hangsúlyozódnak: „Kardcsörtetések, jegyzékváltásotok, / s a vesztegzárak és egyéb sok átkotok, / s a végüket nem érő értekezletek, / alsó, középső és legfelső szinteken / untatta őket – hát elmentek hirtelen" [****].

A csiszolgatások módszertana

A fordításszövegek alakulási folyamata Devecseri fordításszemléletének változásait is tükrözi. A javításokból kiütközik, hogy a fordító az idők során aggályosabban ügyelt a nyelvtani szerkezetek leképezésére, a szavak etimológiáját, holdudvarát is érzékeltetni szerette volna. Ezzel kapcsolatban számos feljegyzése maradt fenn. Az alábbiakban Devecseri kéziratos jegyzetét idézzük, mely feltehetőleg egy előadás vázlata, melyben összefoglalja azokat a szempontokat, melyeket a Homérosz-fordítások csiszolgatása során szem előtt tartott.

> „A Hom[érosz]-fordítás kulcsa: a st[ichikus] sorok és szócsoportok átültetése | mozaikok különtartása, nem elkenése, a lepke szárnyának finom rajzot adó pikkelyei, ne hamisítsuk a vázafestésfinom eljárását. sorhatárok megőrzése | szójátékok

visszaadása | nevek föl nem cserélése | jelzők föl nem cserélése | holdudvarok: az egyes szavak hangulati szerepének fölismerése és fölismertetése.
A fordítói hűségről
A változtatásokról és a rádióelőadásokról
Amilyen káros, ha a fordító a mű és az olvasó közé áll, olyan kívánatos, hogy – szem előtt tartva a hűség elvét – saját költészete eleven vérét ömlessze a fordításba.
Holdudvarok és történetiség
A képek legyenek pontosak, valóban képek
A szokatlanabbat, hívebbet, jellemzőbbet (lelkébe vet)
A fogalmak megszemélyesítése, aktívvá tétele
Az epikus egyetlen-szó
Fordítás és történelemszemlélet
A hexaméternek megfelelő magyar versforma, a hexaméter.
»Költői« és »tudós« fordítások
A forma közlő szerepe; magyarázás és magyarítás
A formai és eszmei hűségről" [*****]

Az idézett szempontrendszer ugyan elsősorban a Homérosz-művek fordítására vonatkozik, de Devecseri a későbbiekben hasonló módszertan alapján javította, csiszolta más fordításait is (pl. az életében többször is kiadott Catullus-verseket). Kiemelten ügyelt a sorok stichikusságára, vagyis az enjambement-ok kerülésére: ha a görögben vagy a latinban egy-egy sor lekerekített egység volt, s a magyar fordítás első változatában a gondolatot átvitte a következő sorba, a későbbiekben igyekezett ezt javítani. Arra is aggályosan ügyelt, hogy az egyes nyelvi elemeket lehetőleg részleteikben leképezze (erre utal a lepke szárnyának finom rajzot adó pikkelyeire célozva). A holdudvarok egyes szavak hangulati összetevőit jelentik: gyakran sajátos szóösszetételekkel oldotta meg, hogy a szó a maga holdudvarával, utalásrendszerével együtt átkerüljön a fordításba. „Az epikus egyetlen-szó" a homéroszi szövegek visszatérő elemeit, ismétléseit jelenti: a fordítások ellenőrzése során Devecseri igyekezett ezeket a különböző szöveghelyeken ugyanazzal a szóval megoldani. Fontos volt mindezek mellett a formai jegyeknek, a metrumnak a leképezése, ám többnyire nem metrikai hibák kiigazításáról volt szó, hiszen Devecseri már az első alkotói korszakában is hibátlanul verselt, hanem a formai elemek csiszolásáról (pl. a hexameterek görögösebbé tételéről, ami pl. a daktilusok sűrűbb használatában mutatkozott meg).

ÖSSZEFOGLALÁS

A szövegtörténeti vizsgálat feltárta Devecseri műfordításainak kézirati hátterét. A Homérosz-fordítások esetében a variánsok létrejöttét a kiadói háttérmunka (lektorálás), a szövegkiadások sokasága, színművek esetében emellett még a mediális transzformációk is befolyásolták.

A kiadói gyakorlat közvetlenül és közvetve is befolyásolja a műfordítások létrejöttét: közvetlenül a motivációs rendszer (díjak, honoráriumok), a kiadói program, a lektor javítási javaslatai révén (ez utóbbival a konkrét fordítói megoldásokat alakítva). Közvetett hatásnak tartható, hogy a fordító már előre igyekszik szövegét a lektor elvárásaihoz igazítani, hiszen tudja, hogy a szövegnek egy ellenőrző folyamaton kell átmennie.

A variánsok sokasága Devecseri fordításszemléletéből, munkamódszeréből és az intézményi háttérből (kiadói apparátus, a korabeli kiadói gyakorlat) egyaránt fakadt. A Devecseri

munkamódszerében, fordításszemléletében beállt változások azon fordítások esetében tanulmányozhatók, amelyek Devecseri első és harmadik alkotói korszakában is megjelentek.

Megfigyelhető az eltolódás a nyugatos költői nyelvtől, a filológiai igényesség fokozódása, erőteljesebb törekvés a díszítmények és a szöveg mikrostruktúrájának leképezésére. A formahűség és a formai kísérletezés egész életművében fontos, harmadik korszakában a formai egzotikumok között az egzotikus keleti formák is nagy hangsúlyt kapnak (a mutaqárib leképezése a Firdauszi-fordításban). A fordítások élményszerűségét ebben a korszakban (az 1960-as években) az antik tájakkal való személyes találkozás is befolyásolta.

MEGJEGYZÉS

A tanulmány az MTA Domus program támogatásával jött létre. A szerző a szöveg megírása idején Domus magyarországi senior ösztöndíjban (SENOHT2024-7) részesült. Köszönöm Komáromi Csaba főmuzeológusnak, a PIM Kézirattár munkatársának, a Devecseri-hagyaték gondozójának a segítségét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Aiszkhülosz (1962). *Drámái*. Ford. Devecseri G., Jánosy I., Kerényi G. & Trencsényi-Waldapfel I. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Arisztophanész (1959). *Lüszisztraté*. *Komédia*. Ford. és az antik mű modern színpadi átiratát írta Devecseri G. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Catullus (1958). *Költeményei*. Ford. Devecseri G. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Devecseri G. (1973). *Műhely és varázs. Görög–római tanulmányok.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
Devecseri G. (1981). *Antik tanulmányok II. Műhely és varázs.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Euripides (1911). *Drámái*. Ford. Csengeri J. I. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest.
Euripidész (1964). *Tíz tragédia*. Ford. Devecseri G., Horváth I. K., Kárpáty Cs., Kerényi G. & Trencsényi-Waldapfel I. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Euripidész (1968). *Bakkhánsnők*. Ford. Devecseri G. Magyar Helikon, Budapest.
Hajdu, P. [2012]. Imre Trencsényi-Waldapfel between Classical Philology and Comminust Ideology. In Karsai, Gy. & Klaniczay G. (Eds.), *Gnôthi seauton! Classics and Communism. The History of the Studies an Antiquity in the Context of the local Classical Tradition in the Socialist Countries 1944/45-1989/90* (pp. 43–56). Collegium Budapest Workshop Series No. 19.
Homéros (1905). *Odysseiája*. Ford. Kemenes (Kempf) J. Lampel R. Könyvkereskedése, Budapest.
Homéros (1937). *Odysseia*. Ford. Csengery J. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
Homéros [1947]. *Odysseia*. Ford. Devecseri G. Új Idők Irodalmi Intézet RT & Singer és Wolfner Kiadása, Budapest.
Homérosi himnuszok (1939). *Herméshez Pánhoz Dionysoshoz.* Ford. Devecseri G. Officina, Budapest.
Homérosi himnuszok (1941). *Aphroditéhoz, az istenanyákhoz, Hestiához, a Naphoz és a Holdhoz.* Ford. Devecseri G. Officina, Budapest.
Homéroszi himnuszok [1948]. Teljes kiadás. Ford. Devecseri G. Új Idők Irodalmi Intézet RT & Singer és Wolfner Kiadása, Budapest.

Homérosz (1957). *Odüsszeia*. Ford. Devecseri G. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Horatius Flaccus, Q. (1961). *Összes versei.* Corvina Kiadó, Budapest.
Ovidius Naso, P. (1964). *Átváltozások: Metamorphoses.* Ford. Devecseri G. Magyar Helikon, Budapest.
Tóth Gy. szerk. (1992). *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970.* MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest.
Rónay L. (1979). *Devecseri Gábor alkotásai és vallomásai tükrében.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Szilágyi J. Gy. (2018). *Örvények fölé épülő harmónia. Interjúk, dokumentumok, levelek I. Tudományban élni.* Szerk. és a jegyzeteket írta Komoróczy G. Gondolat Kiadó & Szépművészeti Múzeum, Budapest.
Vas I. (1974). *Az ismeretlen isten. Tanulmányok 1934–1973.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

[*] Személyes dokumentumok. PIM Kézirattár, Devecseri-hagyaték.
[**] Homérosz: Odüsszeia. PIM Kézirattár, Devecseri-hagyaték, Analekta.
[***] Euripidész: Bakkhánsnők (műfordítás). PIM, Kézirattár, Devecseri-hagyaték, Analekta.
[****] Arisztophanész: A béke. Ford. és mai színpadra alkalmazta: Devecseri G. és Karinthy F. PIM Kézirattár, Devecseri-hagyaték, Analekta.
[*****] Jegyzetek Homéroszhoz. PIM Kézirattár, Devecseri-hagyaték, Analekta.